

TANULMÁNY

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„Magunknak szól a dal”

SZEMPONTOK A MODERN MAGYAR KÖLTÉSZET
IMMANENS TÖRTÉNETÉHEZ

A címben idézett sor Babits Mihály egyik ars poeticájából, a *Sziget és tenger* kötet (1921–1924) nyitóverseként megformált *Régen elzengtek Sappho nappjai* című verséből való, abból, amely szándéka szerint a modern költészet esélyeiről, lehetőségeiről gondolkodik igen keményen és határozottan. A költő hangja csak akkor csendesül, amikor az egyéni lét szférájába tér a szó:

*A líra meghal. Nagyon is merész
kezekkel téptük a kényes leány
hegedű-testét, vad-vad hangokig
csigázva, hogy ma már csak nyögni tud
s hörögni mint halódó... Nincs ütem
jajában többé, nincs se szó, se tag:
az értő agy s zenés szív nem beszél,
csak a tudó libeg, csak a torok
kiált s a szédült gyomor álmodik.
A líra elhal, néma ez a kor.*

.....
*Óh kedvesem! magunknak szól a dal.
Régen elzengtek Sappho nappjai.
Csókolj! A líra meghal, és a bús
élet a kettes csöndbe menekül.
Az ember hajdan ember volt, s szíve
itta az embert, testvérszív; – ma nyáj,
megúnt baján kérődző. Légy sziget
s várj napot a mocsárból! Különös
gubók szülhetnek pillét. Mit tudod?
Az istenek halnak, az ember él.*

A vers kimondja, hogy a modern korban a költészet pusztulásra ítéltetett, azaz a modern líra végpontja, szükségszerű végcélja a csönd, az elhallgatás lehet. Már itt fel kell azonban figyelni a paradox helyzetre: költemény a költészet haláláról: Babitsnak nincs más eszköze a költészet halálának tolmácsolására, mint maga a költészet. A vers másik fontos mozzanata a sziget motívuma, mely a kötet címében és a versben is szerepel („Légy sziget / s várj napot a mocsárból!”). Ugyanebben a kötetben olvasható:

A sziget nem elég magas, mely a külvilág vértengere, „ínség tengere” és a magánéleti, egyéni lét szférájának szigete, „kincses zátonya” közti ellentéppárra épül, egy új özönvíz képzetével a jövőbe vetítve a világ megújulásának esélyét; „Az Ember / ünnepe távol még. Ki pihenhet célja előtt? S hány / megfeszülés kell még a jövő Atlantiszig! Én sem / nyughatom (óh, babonás szív!) öröm közt bár! / A jelen kincs / mint a jó levegő, nem elég soha! Többet, örökké / többet, amíg élünk! A sziget nem elég magas...” A szükségszerűen kialakult-kialakított új költői magatartás, a világból való kivonulás dokumentumai születnek meg ebből az életérzésből Babits költészetében is, ez nyilvánul meg a sziget és hegy motívumában (*Medve-nóta*), az elzarándoklás megfogalmazásában (*A gazda bekeríti házát*), a prófétálás hiányában (*Holtpróféta a hegyen*), a negatív próféciában (*Mint különös hírmondó*), a költői mesterség megrendülésének fájdalomában (*Cigány a siralomházban*). Mindez a legerőteljesebben a *Jónás könyvében* jelenik meg, mintegy szintetizálva, magába olvasztva a fenti motívumokat s mindazt, amire már maga Nietzsche s őt követően sokan mások is rákérdeztek, hiszen Zarathustra is lehet előképe Babits Jónásának, amikor kivonul az emberek közül a hegyre, egyrészt Istenre, másrészt önmagára mutatva, az elkülönülés klasszikus módját választva az istentelen világban. Zarathustra tudja igazán, hogy halott az Isten: „Ne menj az emberekhez, maradj az erdőben! Még az is jobb, ha az állatok közé mégy! Mért nem akarsz olyan lenni, mint én – a medvék közt medve s madár a madarak közt?» És mit művel a szent az erdőben?» kérdezte Zarathustra. A szent így felelt: »Dalokat fabrikálok és eléneklem őket, és ha dalokat faragok: kacagok, sírok és brummogok, így dicsőítem az Istent. Énekel, sírással, kacagva és brummogva dicsőítem az Istent, az én Istenemet. De mit hozol te ajándékba nekünk?» Amikor Zarathustra e szavakat hallotta, elköszönt a szenttől, és így szólt: »Mit is adhatnék neked én? De engedj hamar utamra, nehogy még elvegyek tőled valamit!» És így vált el egymástól az agg és a férfi, nevettek, ahogy két kislívi nevet. Am mihelyt Zarathustra magára maradt, így szólott az ő szívében: »Hát lehetséges volna! Ez a vén szent még nem is hallotta erdejében, hogy Isten meghalt!»¹ Zarathustra is tudja, amire Babits Jónása fog rákérdezni és ráérezni: ha nem lehet is erkölcsöt-erkölcsit hirdetni, azért még elhallgatni sem lehet, meg kell próbálni elérhető és reális igazságokat tárni az emberek elé. Esztétikai oldalról ez azt is jelenti, hogy beszélni, szólani kell, de úgy, hogy tudom, amit el akarok mondani, az megfogalmazhatatlan (így kérdőjeleződik meg a nyelvi kifejezhetőség), mint Wittgenstein mondja a *Logikai-filozófiai értekezéshez* írt előszavában: „A művészet a művész ellenségévé válik, mert megtagadja tőle a megvalósulást – a transzcendenciát –, amire vágyik. [...] A könyv egész értelmét a következő szavakban lehet megközelítőleg összefoglalni: Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Szerinte létezik a kimondhatatlan, s ez a misztikum.² Mindezekből következik Babits kijelentése is: „Az istenek halnak, az ember él”, visszhangozva a szállóigét: „Gott ist tot”, azaz a költő már nem Isten hangszere, hanem Isten halálával maga válik istenné, csakhogy mivégre? Hiszen a modern művészet önnön halálát hirdeti. Az 1920-as Dada-kongresszus – figyeljünk az évszámra és gondoljunk a Babits-versre is! – egy másik szállóigévé vált mondatot választ jelmondatául: Kunst ist tot, azaz a Művészet halott. Hol van már Gautier ábrándja az örök művészetről? „Minden rom. A művészet / örök. A többi por. / A népet / túléli a szobor. / [...] / Az istenek meghalnak, / de királyi szava / a dalnak / ércnél jobb trombita. / Véss, csiszolj, kalapálj hát, / hogy tündér álmaid / kitarják / a kő rab szárnyait.” (*A művészet*)

Ezért nem véletlen, hogy újra relevánssá válik a magunkkal való szembenézés rég-
ről ismert kérdése: kik is vagyunk mi, isten, ember, állat vajon? Létünk mely szinthez
köthető? Csak példaként – választásunk esetleges is lehet – lássunk egy nemrég meg-
jelent kötetet, Tornai József *A szerelem szürrealizmusa* című könyvét, amely egyszerre
több mindent is példáz. A kötet a legutolsó, hosszú, nagy szerelem lírai „krónikája”,
„története”: „Hat évig barátság, / hét évig szerelem. / Tizenhárom hídon át / jöttél egy
úton velem / s most egyedül, / az éjszaka vad hegykaréj. / A hajad mákony-fekete /
volt, haláloed nap-fehér.” Mégsem krónika, mégsem történet igazán a kötet, mert a ver-
sek, versélmények nem időrendet követnek, sorrendjüket, egymáshoz viszonyított he-
lyüket hol az élmény intenzitása, hol az érzelem, a szenvedély kiváltotta dikció, hol
pedig – s legtöbbször (!) – az emlékezés mechanizmusa határozza meg, így szinte az ön-
törvényűség látszatát kelti a kompozíció, mintha nem is a költő „parancsolná” a szer-
kezetet, hanem mintegy maguktól állnának össze a versek, felszabadítva és le is sújtva
egyszerre szerzőjüket; a kötet mintha csak igazolni, „illusztrálni” akarná – címének hi-
telül is, annak megfelelően – *A szürrealizmus első kiáltványát*, amely – a dátum ismét
fontos! – 1924-ben íródott: „Szürrealizmus. A léleknek olyan zavartalan működése
(tisztá automatizmus), melynek célja szóban, írásban vagy bármi más módon kifejezni
a gondolkodás valódi működését. Tollba mondott gondolat, függetlenül az értelem
bármiféle ellenőrzésétől, s minden esztétikai vagy erkölcsi törekvéstől.”³ A kötet mot-
tója Assisi Szent Ferencet idézi: „A mennyország a pokol kapujánál van”, már maga
a mottó jelzi, hogy – mint Hugo Friedrich írta – a modern költő mindig is egymásnak
feszülő, egymást kioltó, feloldó ellentétekben látja, fedezi fel magának a világot, amely-
ben így a romantikában megszokott fogalompárok – szép és csúnya, közel és távol,
fény és árnyék, fájdalom és öröm, föld és ég – tagjai közt a különbségek megszűnnek,
elmosódnak,⁴ a nyugtalanság, a disszonáns feszültség lesz a modern művészet célja,
a disszonancia – Sztravinszkij szerint – önmagára mutat, nem készít elő semmit és nem
is kapcsolódik semmihez.⁵ Tornait e kötetében a szerelem kényszerítette ugyanennek
a költői magatartásformának a vállalására. A nyitóversben a vágy és a vágy tárgyának
égető hiánya szólal meg, melyhez – nem véletlenül – Nietzsche-mottót választ a szerző:
„Mit kívánok leginkább? Kérek még egy maszkot!” A költő magába fordulását mutató
önvallató versei is szürrealizmusát érzékeltetik annak megfelelően, ahogy az a szürrealis-
ta elődök 1925. január 27-i nyilatkozatában olvasható: „A szürrealizmus nem új vagy
könnyebb kifejezőeszköz, sőt még csak nem is a költészet metafizikája. Hanem a szel-
lem felszabadításának eszköze, illetve mindannak, ami hozzá hasonló [...] A szürrealiz-
mus nem költői forma. Kiáltása annak a léleknek, amely önmaga felé fordul, és elhatá-
rozza, hogy mindenáron lerázza béklyóit.”⁶ Ugyanezt Hugo Friedrich úgy fogalmazta
meg, hogy a költészet nyelve egy önmagába visszaforduló szenvedés nyelveként jelenik
meg, amely azonban gyógyulásra-gyógyításra nem törekszik, a lírán – még erőteljeseb-
ben, mint más műnemeken – a szabadság hatalmasodott el, amely korlátlanul, meg-
fontolatlanul, mindent figyelmen kívül hagyva bővíti parancsoló fantáziájával a tudat-
talant, s játszik egy üres transzcendenciával.⁷ A képi beszéd, a szó képtartalma és
a nyelvi eszköztelenség válik fontossá a modern költészetben,⁸ de úgy, hogy újraartiku-
lálódnak az ember rendeltetésére vonatkozó kínzó kérdések, mint Rilke 1912 és 1922
közti írott *Duinói elégiák* című ciklusában. *Az első elégia* nagy kérdése – Werner Gün-
ther szerint – az ember helyzete, sorsa a mindenségben; hogy az életet csupán elszenve-
di-e vagy alkotja is? Hívó szavára felel-e valaki vagy valami a mulandóságon túl; mi az,
ami maradandóan miénk e földi létben; kik élik teljesebben, az átlagosnál intenzíveb-
ben az emberéletet, s itt fogalmazódik meg:

*Ó ki lehetne
hasznunkra itt? Sem angyal, sem ember,
s észreveszik leleményes állataink már:
megfejtjük jeleit mind, ám a világban
hontalanul bolygunk mi mégis.*

A második elégia nagy kérdése, hogy vajon az angyali (isteni) vagy az emberi lét, a maradandóság vagy a mulandóság-e a miénk. A harmadik elégia az ösztönélet, a bennünk élő ősi mélyébe világít le, A negyedik elégiában pedig a költészet mibenlétére kérdez rá Rilke, s kimondja: „Nem kellene e féligteli *maszkok*” – a csak részben őszinte Ennek az álarcai, „inkább a *bábu*. Az telt.” Tornai József verseiben is felbukkannak e kérdések, az *Imádat és pusztításban*, *A bábu sugárzásában*, de legrelevánsabban a címadó versben. Hogy e gondolatkör évszázadokon átívelő módon ihlette meg a költőket, arra példa lehet Lessing vagy Csokonai. A *Bölcs Náthán* első felvonásának elején, amikor Náthán éppen útról érkezik haza s lánya után érdeklődik, Daja így válaszol: „Azt a jó ég tudja csak! / Idegein még át meg át remeg / A rettenet, s mit képzelete fest, / Ahhoz tüzet fest. Lelke alva éber, / S imetten szunnyad. *Majd állat se, majd / Meg angyalnál is több.*” Náthán viszontválasza is tartalmazza a rendeltetésünkre vonatkozó rákérdezést: „Szegény gyerek! / *Mik is vagyunk mi, emberek!*”⁹ Csokonai Vitéz Mihály pedig így ír 1804. április 15-én a *Halotti versekben*: „Sem több, sem kevesebb, csak *ember lehetek, / Sem barom, sem angyal* lenni nem szeretek.” (Itt jegyzem meg, hogy e gondolkodásban, világképében, melynek szintézise a *Halotti versek*, *Pope Essay on Man*je lehetett hatással Csokonaira, aki már Debrecenben, kollégiumi éve alatt forgatta a tankölteményt.¹⁰) A fiatal Tóth László *Ötödik emelet* című, 1985-ben Pozsonyban megjelent kötetében fogalmaz így: „Egy részben vagyok *ember*, egy részben *állat* és egy részben *Isten*, / magamat aligha segíthetem, ha nincs, aki megsegítsen.” (*Örkény István mint Vergíliusz vezet a költőt*). Tornai József kötetcímadó versében mind az évszázados dilemma, mind pedig a szerelem varázsa megszólal, mégpedig úgy, hogy egy látszólag antipoétikus, valójában szürrealisan lírai meghatározását adja a költő a címnek:

*De néha,
mikor olyan iker-társra
találtam, mint te, aki ugyanúgy
nem tudtad, milyen parázsfogú démonok
áldozata,
újra megjelent fölöttem
isten nevető, maszkos arca,
és mi, nem mi: te,
nem te: Én–Te
egyetlen égő oroszlánna változva
lángoltunk föl a sárga homokból
az égre.
Ez a szerelem szürrealizmusa.*

Az embernek az Istenhez és önmagához való viszonya e megváltozott világban szükségszerűen föl kell hogy erősítse a teológiát évszázadok óta kínzó kérdéseket is, mint például a teodicea-kérdést, vagyis a történelemben és az egyéni életben érvényesülő isteni igazságosság problémáját. Valóban érvényesül? Hogyan? Hogyan beszélhetünk felelős módon az Isten és a történelem, az egyház és a történelem viszonyáról?

Többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ századunk egyik kiemelkedő református teológusa, Vályi Nagy Ervin is a *Gondviselëshit – contra és pro* című tanulmányában, amely a Bibó-émlékkönyvben közvetlenül Bibó *Uchroniája* előtt szerepel. Vályi Nagy szerint Bibó esszéjének legsziporkázóbb ötlete az, „hogy a tényleges újkori történet úgy jelenik meg, mint »uchronia az uchroniában«, tagadás a tagadásban.”¹¹ A gondviselëshitről van tehát szó, arról a gondviselëshitről, amelyre Bibó maga is rákérdez, amikor két jellegzetesen huszadik századi modern magatartásformát mutató költő egy-egy versének filozófiai, sőt teológiai összefüggéseit szeretné felderíteni; az egyik József Attila műve, a *Négykézláb másztam*, melynek második szakasza így hangzik:

*Úgy segített, hogy nem segíthetett,
Lehetett láng, de nem lehetett hamva,
Ahány igazság, annyi szeretet,
Úgy van velem, hogy itthagytam magamra.*

A szakasz értelmezésekor a hagyományos értelemben vett gondviselëshit és az isteni mindenhatóság tagadásából indul ki, s azt mondja, a mindenhatóság fölösleges és hívságos attribútummá válik, „mert az is Isten együttérzési lehetőségéhez tartozik, hogy ne legyen mindenható, vagy legyenek nem mindenható helyzetei.”¹² Itt jegyzem meg, hogy József Attila versét értelmezi Hegedűs Lóránt is, mégpedig az üdvösséges isten-hiány verseként, s Bonhoeffer teológiai gondolkodásával veti össze.¹³ Hasonlóképpen gondolkodik Bibó a *Sem emléke, sem varázslat* című versről, megállapítva, hogy az első részben vallásos kategória az angyal, a másodikban a föllépő alázat és a bosszú feladása:

*magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emléke, sem varázslat, – baljós a menny felettem
ha megpillantasz barátom, fordulj el és legyints.
Hol azelőtt az angyal állt a karddal, –
talán most senki sincs.*

A szerző szerint a vers azt érzékelteti, hogyan jut el valaki a vigyázó és bosszúálló angyalban bizakodástól az elmélyedtebb hitig, amelyet a bosszú feladása és az alázat megjelenése jellemez. „Ez a hit nagyon keményen és radikálisan tagadja a konvencionális gondviselëshitet, ugyanakkor azonban kendőzetlenül néz szembe az emberi sors feltételeivel.”¹⁴ Elemzése befejezéséül nem tesz mást Bibó, mint idézi Dietrich Bonhoeffer *Widerstand und Ergebung* című művét: „Nem lehetünk tisztességesek annak elismerése nélkül, hogy ebben a világban úgy kell élnünk – »etsi deus non daretur«. (Idézet Hugo Grotiustól: »mintha nem lenne Isten«.) És ezt éppen Isten előtt ismerjük föl! Maga Isten kényszerít erre a fölismerésre. Felnőtté válásunk ilyen módon vezet bennünket az Isten előtti helyzetünk igazi megismeréséhez. Isten hozza tudomásunkra, hogy olyan emberekként kell élnünk, akik boldogulnak az étellel Isten nélkül. A velünk levő Isten azonos azzal az Istennel, aki elhagy bennünket (Mk 15,34)! Az az Isten, aki a »munkahipotézis-isten« nélkül éltet bennünket a világban, azonos azzal, akinek színe előtt állunk szüntelenül. Isten előtt és Istennel élünk Isten nélkül. Isten megengedi, hogy a világból kiszorítsák a keresztfára; Isten tehetetlen és gyöngye a világban, de így, csakis így áll mellettünk és segít. Máté 18,17 alapján egészen egyértelmű, hogy Krisztus nem a mindenhatóságával segít, hanem gyöngesége és szenvedése által. Ez a vallásokkal szembeni döntő különbség. A vallásosság a bajokkal küzdő embert ahhoz az

Istenhez irányítja, aki a világban hatalmas; Isten itt valójában: deus ex machina. A Biblia viszont Isten tehetetlenségéhez és szenvedéséhez irányítja az embert; egyedül a szenvedő Isten segíthet. Ennyiben tehát elmondhatjuk, hogy a világ felnőtté válásának főntebb jellemzett folyamata, amely fölszámolja a hamis istenképzetet, szabaddá tesz a Biblia Istenének megpillantására, aki a világban a tehetetlensége által szerez hatalmat és teret.¹⁵ Az idézett Bonhoeffer az a teológus, aki 1944-ben a Wehrmacht börtönében versben fohászkodik Jónáshoz. Itt, a tengelhofi börtönben írja le a következő sort is: „Hiszem, hogy semmiféle érthetetlen nem történik velem.” 1945. április 9-én felakasztották.¹⁶

Vályi Nagy Ervin szerint az idézett József Attila- és Radnóti-vers azt a gondviselés-hitet tagadja, melyet száz évvel ezelőtt Friedrich Nietzsche a „legbutább véletlenek” szinonimájának nevezett, az „Istennel szembeni legerősebb ellenérvnek.”¹⁷ (A gondolatmenet így folytatja: „jóllehet az akkori »képzett Németországban« nagyjából minden harmadik ember vallotta. Tegyük hozzá: a későbbiekben is. Adolf Hitler gyakran hivatkozott rá: eszelős érvei és tettei igazolójaként a »gondviselést« és a »Mindenható« emlegette.”)

Annyi bizonyos – mint a példák mutatják –, a modern világa Isten nélküli világ, akár Nietzsche, akár Rimbaud-ra mutatunk is vissza, mint az elsőkre, kiktől e gondolkodást eredeztethetjük. Somlyó Görgy szerint a modern költő nem „Isten szája” többé, hanem – némi iróniával, de nem minden alap nélkül mondható – maga az Isten. „Ugyanaz a tizenhat éves Rimbaud, ki a charleroi-i békés polgárok padjaira szentségtörő kamasz kihívással felírta: »Mort a Dieu!«, Baudelaire-t »a legelső látnoknak, a költők királyának, valóságos Istennek« nevezi. (A kiemelés is tőle származik.)” József Attila *Eszméletét* idézve pedig azt mondja, hogy „a modern költészet »eszmélete« – legáltalánosabb jelentésében – az isten nélkül maradottságra való ráeszmélés, ennek egész drámaiságában, az elhagyatottság pánikjától a világért való felelősség tragikus vagy harcos vállalásáig.”¹⁸ Yves Bonnefoy Rimbaud-monográfiájában ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Az igazi modern tett Isten nélkül »isteni« életet akarni.”¹⁹ Az már egy újabb dolgozat kérdése, hogy mindez hova vezet a huszadik századi modern magyar költészet történetében.²⁰

JEGYZETEK

- 1 Nietzsche, Frigyes: Im-ígyen szóla Zarathustra. Ford. dr. Wildner Ödön. *Grill; Göncöl* (1908), 1988. 9–10.
- 2 Wittgenstein, Ludvig: Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus Logico-philosophicus. *Akadémiai*, 1989. 7. 8.
- 3 A szürrealizmus. *Gondolat*, 1968. 149.; Szigeti Lajos Sándor: Maszk nélkül. Tornai József: A szerelem szürrealizmusa. *Alföld*, 7. 67.
- 4 Friedrich, Hugo: Die Struktur der modernen Lyrik. Von Baudelaire bis zur Gegenwart. *Rowohlt*. Hamburg, 1956. 210.
- 5 Uo.
- 6 A szürrealizmus. 205.
- 7 Friedrich, Hugo: uo. 214.
- 8 Böckmann, Paul: Die Sageweisen der modernen Lyrik. *Der Deutschunterricht*. Beiträge zu seiner Praxis und wissenschaftlichen Grundlegung. Heft 3. 1953. 112.

- 9 Lessing, Gotthold Ephraim: Drámák, versek, mesék. *Európa*, 1958. 321–322.
- 10 Vö.: *Debreczeni Attila*: „Sem több, sem kevesebb, csak ember lehetek” (Pope *Essay on Man*je Csokonai világgép-szintézisében). *Irodalomtörténet*, 1990. 2–4. 279–303. Csokonai világgépéről, a „consensus gentium”-ról lásd még *Szauder József*: A lappon éneke. Az éj és a csillagok. 1980. 320. és *Biró Ferenc*: A lélek halhatatlansága Isten-fogalmáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983. 266.
- 11 *Vályi Nagy Ervin*: Minden idők peremén. Válogatott írások. *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Basel/Budapest, 1993. 94.
- 12 *Bibó István*: Két verselemzés. *Confessio*, 1979. 4. 76.
- 13 *Hegedűs Lóránt*: Nyitás a végtelenre. *Ady Endre, József Attila, Németh László. Szabadság téri Református Egyházközség*, Budapest, 1989. 75–76.
- 14 *Bibó István*: uo. 80.
- 15 *Bonhoeffer, Dietrich*: Widerstand und Ergebung. 1944.; l. *Bibó István*: uo. 77.
- 16 *Vályi Nagy Ervin*: uo. 90.
- 17 Uo.
- 18 *Somlyó György*: Philoktetész sebé. *Gondolat*, 1980. 59–60.
- 19 *Bonnefoy, Yves*: Rimbaud par lui-même. Paris, 1961. Id. *Somlyó György*: i. m. 69.
- 20 Egy hosszabb tanulmány része. Készült a szegedi Modern Magyar Irodalmi Tanszék 1994. október 20–22. között, *Ilia Mihály* és *Vörös László* hatvanadik születésnapjára rendezett konferenciára.